

Obszary chronione jako strefa społeczno-gospodarcza

Artur Bołtromiuk

Wstęp

W związku z nasilającymi się procesami urbanizacji i intensyfikacji działalności gospodarczej rośnie rola obszarów chronionych w zachowaniu wysokiej jakości środowiska przyrodniczego. Obszary te stają się stopniowo jedynymi enklawami, w których mają szansę przetrwać poszczególne gatunki roślin i zwierząt oraz całe ekosystemy. Tereny chronione to obiekty ważne dla badań naukowych, np. ekologicznych, genetycznych, fizjologicznych, a także dla obserwacji zmian zachodzących w ekosystemach. Wzrasta również ich znaczenie jako obszarów uprawiania turystyki i rekreacji, umożliwiających odnowę fizycznych i psychicznych sił człowieka. Stąd też można zaobserwować dążenie do powiększania stref chronionych. Aby zachować dla przyszłych pokoleń wartościowe przyrodniczo i krajobrazowo tereny, różnymi przestrzennymi formami ochrony zamierza się objąć docelowo około jednej trzeciej terytorium naszego kraju.

Usankcjonowana ochroną prawną dominująca rola środowiska przyrodniczego w obrębie stref chronionych nakłada na działające tam podmioty obowiązek podporządkowania funkcji ochronnej wszelkiej prowadzonej działalności, nie oznacza to jednak rezygnacji z aktywności gospodarczej. Tym bardziej że jeszcze do niedawna status ochronny nadawano głównie obszarom mniej atrakcyjnym dla inwestorów, o relatywnie małym zaludnieniu i stosunkowo niskich cenach nieruchomości, stąd ochrona miała niewielkie znaczenie ekonomiczne. Obecnie wysuwane są postulaty, aby w miarę zwiększania powierzchni chronionych system ochrony środowiska stawał się integralną częścią systemu gospodarczego. Ponadto podkreśla się, że tereny chronione winny być traktowane jako obszary wdrożeń nowych metod i środków planowania przestrzennego oraz programowania, realizacji i kontroli działalności gospodarczej. Powinny one również pośrednio oddziaływać na pozostałe obszary, będąc przykładem ekologicznego myślenia oraz systemowego i racjonalnego działania, również ze społecznego punktu widzenia.

Spoleczne aspekty gospodarowania na obszarach chronionych

Kształtowany w Polsce w drugiej połowie XX w. system obszarów prawnie chronionych (rezerwatów przyrody, parków narodowych i krajobrazowych, obszarów chronionego krajobrazu) opierał się przede wszystkim na kryteriach przyrodniczych. Wprawdzie realizowany był w imieniu społeczeństwa, jednak zasady funkcjonowania tych terenów w niewielkim stopniu uwzględniały potrzeby społeczności lokalnych. Ustalenia zawarte w dokumentach powołujących obszary chronione uwzględniały wiele nakazów, zakazów i ograniczeń, które w istotnym stopniu zmieniały warunki działalności zlokalizowanych tu podmiotów gospodarczych. Wynikało to ze słusznego zresztą założenia, że zachowanie ogólnospołecznego dobra jakim jest przyroda obszaru chronionego jest kwestią nadrzędną wobec interesów partykularnych. Nie brano jednak pod uwagę, iż takie stwierdzenie pozostanie w sferze postulatów do czasu zaakceptowania przez lokalne społeczności poglądu o niekwestionowanej wartości środowiska przyrodniczego, wyrażającego się w ich zachowaniach i działaniach podporządkowanych potrzebom realizacji funkcji ochronnej.

Wprowadzenie na obszarach chronionych ograniczeń gospodarowania bez zapewnienia odpowiednich rekompensat ich mieszkańcom spowodowało powstawanie różnego rodzaju sytuacji konfliktowych. Konsekwencje takiego stanu rzeczy okazały się niekorzystne, zarówno dla instytucji ochrony przyrody, jak i społeczności lokalnych – wiązały się z jednej strony z zachowaniami kryminalnymi, a z drugiej z frustracją i pauperyzacją miejscowej ludności. Jawne i ukryte konflikty rodziły także bierną postawę wobec przejawów degradacji środowiska oraz nieprzestrzeganie przepisów ochronnych. Obowiązujące zakazy i zagrożenie sankcjami prawnymi stawały niejako automatycznie ludzi w psychologicznej opozycji do instytucji obszaru chronionego.

Do tej pory w Polsce właśnie społeczności lokalne ponoszą największe koszty z tytułu utraty lub ograniczenia możliwości gospodarowania na obszarach chronionych. Konieczne zatem wydaje się znalezienie sposobów, które pozwoliłyby przenieść większą niż dotychczas część ogólnospołecznych korzyści, jakie wiążą się z objęciem ochroną danego terenu, na ludność tam zamieszkującą, aby miała ona możliwość podniesienia lub przynajmniej utrzymania swoich dochodów na poziomie równym dochodom otrzymywanym przed wprowadzeniem ograniczeń.

Należy stwierdzić, iż w sferze deklaracji panuje powszechna akceptacja dla idei ochrony przyrody i krajobrazu. Problemy ujawniają się w momencie konfrontacji interesów ludności zamieszkującej obszary chronione z zasadami, na których oparto funkcjonowanie tych terenów. Istnienie obszaru chronionego będzie akceptowane na poziomie lokalnym wówczas, jeśli w społecznym odczuciu wynikające z tego tytułu rygory nie przyniosą mieszkańcom obniżenia stopy życiowej. Zatem warunkiem skutecznej realizacji funkcji ochronnej w poszcze-

gólnych strefach chronionych jest uzyskanie optymalnej zbieżności interesów instytucji ochrony środowiska z interesami mieszkańców żyjących na danym terenie. Stąd postulat, zgodny z ogólnoswiatowymi tendencjami zmian w pojęciu i realizacji funkcji ochronnych omawianych obszarów, by aktywność ludzka w strefach chronionych była integralną częścią wszelkiej aktywności społeczno-gospodarczej. Znaczenie tego postulatu i jego aktualność rośnie wraz z obejmowaniem ochroną coraz większych powierzchni, na których zlokalizowana jest działalność różnorodnych podmiotów gospodarczych.

Działalność gospodarcza prowadzona na terenach chronionych może jednak stwarzać poważne zagrożenia dla równowagi środowiskowej. Jak dotąd pozytywny stosunek do zagadnień ochrony środowiska przyrodniczego deklarowany przez społeczeństwo przegrywa konsekwentnie w konfrontacji z realiami ekonomicznymi, w zawiązku z czym nie znajduje potwierdzenia w działalności gospodarczej. Na przykład podstawowe przyczyny ograniczenia nawożenia mineralnego i środków ochrony roślin w produkcji rolniczej wynikają głównie z wysokich cen tych środków i niewielkich zasobów finansowych rolników, nie zaś z chęci przestawienia gospodarstwa z systemu konwencjonalnego na system ekologiczny. Problemem zasadniczym określającym hierarchię wyborów jest fakt, iż zarówno funkcjonujący do końca lat 80. w Polsce system gospodarki nakazowo-rozdziałowej, jak i obecne założenia gospodarki rynkowej nie motywują do internalizacji idei ekologicznych w rolnictwie. Nie tworzą tym samym warunków do pojawiania się elementów jakości życia łączącej aktywność ekonomiczną z zachowaniami bezpiecznymi dla środowiska przyrodniczego. Dopiero wtedy, gdy zostaną zaspokojone podstawowe – w odczuciu subiektywnym – aspiracje cywilizacyjne lokalnych społeczności, pojawi się świadomość wyjątkowości walorów przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych terenów, na których one żyją, zmieni się również ich postawa i model życia.

Lata 90. w Polsce to okres nie tylko transformacji gospodarczej, ale także etap kształtowania nowych cech świadomości społecznej. Zapoczątkowany został proces przewartościowania poglądów na środowisko i stosunek do jego użytkowania i ochrony [1, s. 115]. Dalszy postęp w kształtowaniu proekologicznych postaw ludzi będzie zależał jednak nie tylko od upowszechnienia edukacji ekologicznej i od przenoszenia na krajowy grunt światowych trendów ideowo-filozoficznych i kulturowych, ale również, co najmniej w tym samym stopniu, od dynamiki rozwoju gospodarczego naszego kraju. Istnieje bowiem ścisła zależność między stanem świadomości ekologicznej społeczeństwa a poziomem rozwoju gospodarczego. W sytuacji posiadania wyższego poziomu wykształcenia, większych dochodów i subiektywnej pozytywnej oceny własnych warunków życia zwiększa się docenianie walorów środowiska przyrodniczego. Pauperyzacja jest natomiast czynnikiem działającym hamująco na odczuwanie bardziej odległych zagrożeń środowiskowych niż problemy związane z zaspokojeniem podstawowych potrzeb bytowych. Stąd tak ważny staje się problem pogodzenia partykularnych interesów lokalnych społeczności z interesem ogólnospołecznym.

Elementy zrównoważonego rozwoju obszarów chronionych

Potrzeba szerokiego uwzględniania w programowaniu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów chronionych czynników ekonomicznych, społecznych, ekologicznych i ich wzajemnych zależności wskazuje na zasadność wprowadzania na tych terenach koncepcji zrównoważonego rozwoju. W koncepcji tej podstawowe znaczenie ma dostosowywanie rodzajów i form działalności gospodarczej do zróżnicowanych uwarunkowań przyrodniczych, przy czym zrównoważony rozwój powinien być realizowany przez wdrażanie szczegółowych zasad wypracowanych w odniesieniu do poszczególnych dziedzin życia społeczno-gospodarczego oraz różnych kategorii obszarów chronionych.

Obszary chronione mogłyby stać się zatem polem doświadczalnym realizacji omawianej koncepcji rozwoju. Pozwoliłoby to uzyskać odpowiedź na wiele istotnych pytań dotyczących rzeczywistych czynników sprzyjających i ograniczających realizację zrównoważonego rozwoju w polskich warunkach, a także kosztów i korzyści wiążących się z wprowadzeniem w życie zasad tej koncepcji. Ponadto powodzenie takiego eksperymentu mogłoby przekonać do omawianej idei gremia naukowców i decydentów odnoszących się do niej jak dotąd sceptycznie, a także poinformować społeczeństwo o istniejącej alternatywie rozwoju.

Nasuują się jednak inne pytania: czy ludność obszarów chronionych jest lub będzie gotowa przyjąć i wdrażać koncepcje gospodarowania oparte na budowaniu funkcjonalnej harmonii przyrody i gospodarki? a także: co miałyby te koncepcje zawierać? W odniesieniu do omawianych terenów można zaproponować dwa kierunki rozwoju gospodarki związane z ekologizacją gospodarki rolnej i gospodarki turystycznej.

Ekologizacja rolnictwa

Na obszarach chronionych celowe jest upowszechnienie ekologicznych i integrowanych metod produkcji rolniczej. Ekologizacja rolnictwa pozwoli na pełniejsze wykorzystanie istniejącego potencjału ludzkiego i środowiskowego, stanowić będzie również praktyczne rozwinięcie podstawowych zasad zrównoważonego rozwoju, w szczególności tych, które są niezbędne do zachowania równowagi ekologicznej w naturalnych ekosystemach, wysokiej jakości krajobrazu, a także możliwości dalszego rozwoju gospodarczego. W przypadku bowiem zmiany kierunku rolnictwa na rolnictwo ekologiczne bądź integrowane istotna część dotychczasowych warunków, ograniczających rozwój tego działu gospodarki, staje się w wielu regionach czynnikami neutralnymi bądź sprzyjającymi produkcji bezpiecznej żywności, np.: ograniczenia prawne (dotyczące użytkowania ziemi), ograniczenia przyrodnicze (niska jakość gleb, duża liczba kompleksów leśnych, występowanie tzw. użytków ekologicznych) ograniczenia ekonomiczne, społeczne i kulturowe (np. niski poziom uzbrojenia technicznego

rolnictwa, duża liczba małych obszarowo gospodarstw, duże zasoby pracy, brak tradycji w prowadzeniu gospodarstw intensywnych).

Przewiduje się, że w wyznaczaniu przyszłości gospodarki rolnej w Polsce będą konkurować dwa kierunki rozwoju: 1) intensyfikacja technologiczna oraz 2) ekologizacja produkcji rolnej, która polega na wspieraniu względnie naturalnych procesów zachodzących w agrocenozach jako podstawy osiągania efektów produkcyjnych, mających na celu podniesienie jakości wytwarzanych produktów i zapewnienie trwałości użytkowania ekosystemów rolniczych. Obecne i przewidywane na początek przyszłego wieku zapotrzebowanie na produkcję rolniczą w Polsce nie stwarza konieczności intensyfikacji rolnictwa za wszelką cenę. Nauki rolnicze oraz nauki ekologiczne jednoznacznie stwierdzają, że krajowe rolnictwo, bez przeciążenia ekosystemów żywicielskich nadmierną intensyfikacją, w tym chemizacją, dysponuje potencjalną możliwością produkowania artykułów spożywczych w ilości wystarczającej do wyżywienia polskiego społeczeństwa na poziomie nie odbiegającym od standardów UE. Stąd też gospodarka rolna nie musi nastawiać się na osiągnięcie maksymalnej produkcji.

Podstawowym uwarunkowaniem rozwoju ekologicznych metod rolnictwa jest wzrost popytu na bezpieczną żywność, zarówno na rynku krajowym, jak i zagranicznym. Niezbędne jest tu instytucjonalne wspieranie działań zmierzających w szczególności do kreowania popytu krajowego i wykorzystania szans eksportowych. Możliwości ekologizacji rolnictwa tkwią także w zwiększającej się zamożności polskiego społeczeństwa i rosnącym poziomie świadomości ekologicznej krajowych producentów i konsumentów żywności oraz w nowych kierunkach polityki rolnej i rozwoju obszarów wiejskich, zarówno w UE, jak i w kraju, szeroko uwzględniających problematykę ochrony środowiska na terenach wiejskich.

W krajach UE popyt na ekologiczne artykuły spożywcze wyprzedza obecnie podaż, co sprzyja podtrzymywaniu wyższych cen na tego rodzaju żywność i w rezultacie rekompensuje różnice w uzyskiwanych plonach w stosunku do plonów z rolnictwa konwencjonalnego oraz niższą wydajność pracy w rolnictwie ekologicznym. W niedalekiej przyszłości w wyniku globalizacji gospodarki oraz przenikania wzorców cywilizacyjnych i kulturowych prawdopodobnie nastąpi zwiększenie zapotrzebowania na produkty ekologicznego rolnictwa również ze strony konsumentów krajowych. Wzrostu popytu należy się spodziewać wraz z poprawą sytuacji dochodowej gospodarstw domowych oraz edukacją ekologiczną naszego społeczeństwa. Obecnie wyższe ceny produktów ekologicznych w relacji z artykułami spożywczymi wytwarzanymi metodami konwencjonalnymi, a także brak ukształtowanej świadomości ekologicznej ludności należą do głównych barier wzrostu wewnętrznego popytu na żywność ekologiczną. Trudno jest także upatrywać w eksporcie ekologicznych artykułów spożywczych szansy na zwiększenie popytu z uwagi na brak odpowiednich regulacji prawnych, niewystarczającą na potrzeby eksportu bazę produkcyjną oraz rosnącą wśród krajów UE tendencję do ochrony własnych rynków. Należy podkreślić, że istotne znacze-

nie, zarówno z punktu widzenia rozwoju krajowego rynku produktów ekologicznych, jak i możliwości eksportowych, ma budowa infrastruktury rynkowej obejmującej kanały dystrybucji, przetwórstwo, przechowalnictwo, promocję i system informacji. Do problemów wymagających pilnego i kompleksowego rozwiązania należy również ustanowienie zgodnych z prawodawstwem UE przepisów służących ochronie interesów wszystkich uczestników tego rynku.

Ekologizacja gospodarki turystycznej

Na obszarach chronionych szczególnie widoczne są ścisłe związki między możliwościami rozwoju gospodarki turystycznej a koniecznością ochrony zasobów środowiskowych. Duża rola turystyki jako czynnika pobudzającego wzrost gospodarczy wynika z jej obecności we wszystkich sferach gospodarowania: produkcji, podziału, wymiany i konsumpcji dóbr i usług. Ekonomiczne znaczenie turystyki opiera się na wydatkowaniu przez turystów środków finansowych pochodzących spoza obszaru recepcyjnego – lokalny rynek konsumpcyjny powiększa się o rynek turystyczny. Rosnący popyt na różnego rodzaju dobra i usługi zgłaszany przez turystów, a także przez miejscową ludność osiągającą wyższe dochody, stymuluje wzrost podaży. Prowadzi to do zwiększenia wpływów budżetowych (podatki) oraz wzrostu dochodów podmiotów gospodarczych produkujących dobra i świadczących usługi turystyczne i do nich komplementarne. W ten sposób uwidacznia się działanie mnożnikowego efektu turystyki.

Rozwój turystyki przyczynia się także do ograniczania bezrobocia, kreując nowe miejsca pracy. Różnorodność świadczonych usług związanych z omawianą dziedziną gospodarki i ich często sezonowy charakter stwarza zapotrzebowanie na pracowników o różnych kwalifikacjach, w tym dla kobiet, młodzieży, a także emerytów i rencistów. Równoważenie lokalnego rynku pracy pozwala na zahamowanie procesów migracji z terenów wiejskich i małych miast do dużych ośrodków miejskich – turystyka sprzyja zatem stabilizacji ludności w wymiarze przestrzennym.

Turystyka wpływa również pozytywnie na zatrudnienie i wielkość produkcji w innych dziedzinach gospodarki związanych z infrastrukturą, zaopatrzeniem i usługami, w tym zwłaszcza w rolnictwie, budownictwie, rzemiośle, komunikacji, transporcie, telekomunikacji, bankowości i ubezpieczeniach. Powiązanie na poziomie regionalnym rozwoju turystyki i innych działów gospodarki winno być ważnym elementem strategii rozwoju poszczególnych obszarów. Turystyka powinna przede wszystkim stymulować rozwój rolnictwa ekologicznego, drobnego przemysłu (zwłaszcza przetwórstwa rolno-spożywczego), handlu i usług związanych z obsługą ruchu turystycznego oraz infrastruktury technicznej dostosowanej do wymogów ochrony środowiska

Szczególnie istotne są związki turystyki z gospodarką rolną. Obszary recepcji turystycznej bowiem coraz częściej lokalizowane są na terenach wiejskich. Stąd rozwój turystyki inicjuje zmiany organizacyjne przestrzeni wiejskiej gminy i rozszerzenie jej funkcji, w tym zmiany w wielkości i strukturze produkcji rol-

nej. Rolnictwo, włączając się do obsługi ruchu turystycznego, może przyczynić się do poprawy efektywności gospodarowania w związku ze zwiększonym popytem na płody rolne i wzrostem ich cen. Ma to duże znaczenie dla wyrównywania regionalnych dysparytetów rozwojowych, zwłaszcza w odniesieniu do obszarów, w których rolnictwo, przemysł rolno-spożywczy i turystyka stanowią w zasadzie jedyny możliwy strategiczny kierunek ich rozwoju (obszary słabe strukturalnie, górskie, peryferyjne, przygraniczne, zagrożone wysokim bezrobociem, a także obszary chronione) [2, s. 162].

Rozwój gospodarki turystycznej uruchamia określone procesy zmian, którym towarzyszą nie tylko następstwa ekonomiczne, ale też wielokierunkowe konsekwencje społeczne i ekologiczne. Turystyka bowiem, stanowiąc źródło dochodów miejscowej ludności, przyczynia się do podniesienia poziomu jej życia. Stanowi też czynnik awansu kulturowo-cywilizacyjnego, wywiera istotny wpływ na zmiany stylu życia, motywuje często do podnoszenia kwalifikacji i wykształcenia (zwłaszcza do nauki języków obcych, geografii, przyrody, historii), kształtuje osobowość człowieka otwartą na innowacje, odgrywa ważną rolę w podnoszeniu poziomu intelektualnego społeczeństwa. Ponadto sprzyja podejmowaniu działań społeczności lokalnych w kierunku utrzymywania oraz rozwijania walorów i atrakcji turystycznych regionu.

Podsumowanie

Istotne znaczenie dla integracji działalności gospodarczej i ochronnej ma wprowadzenie na obszarach chronionych zasad zrównoważonego rozwoju, którego idea wymaga, aby w procesach rozwojowych były również szeroko uwzględniane kryteria przyrodnicze. Kryteria te określają podział przestrzeni na różne cele użytkowania zależnie od istniejących zasobów i walorów naturalnych oraz potrzeby utrzymania równowagi ekologicznej. W odniesieniu do obszarów chronionych celem tym jest pełnienie różnego rodzaju funkcji gospodarczych i pozagospodarczych: ochronnej, naukowo-badawczej, dydaktycznej, rolniczej, turystyczno-rekreacyjnej, przyrodoleczniczej, gospodarki wodnej. Konieczność zapewnienia możliwości realizacji potrzeb społecznych obecnego pokolenia oraz przyszłych pokoleń jednoznacznie przemawia za zachowaniem zasobów i walorów omawianych obszarów w możliwie najlepszym stanie, wobec czego niezbędne jest opracowanie szczegółowej strategii ich rozwoju. Należy również dążyć do tego, by realizacja polityki proekologicznej, wymagającej wysokiej świadomości i dyscypliny administracyjno-prawnej, była akceptowana przez społeczność lokalną, mimo że stwarza ograniczenia w stosunku do użytkowników określonych zasobów. Osiągnięcie tego celu wydaje się możliwe, jeśli rygory te będą nie tylko ograniczały działalność gospodarczą, lecz staną się pomocne w wytyczaniu kierunków rozwoju uwzględniających kryteria ekologiczne.

Obserwacja uwarunkowań działalności gospodarczej na obszarach chronionych prowadzi do wniosku, że wzajemne oddziaływania funkcji gospodarczych i funkcji ochronnej przejawiają się głównie w sferze instytucjonalnej, która związana jest z prawnymi ograniczeniami gospodarowania zasobami środowiskowymi oraz potrzebą sformułowania i realizacji odpowiedniej polityki rozwoju tych obszarów popartej instrumentami ekonomicznymi, a także w sferze społecznej, która dotyczy konieczności zaangażowania społeczności lokalnych w realizację funkcji ochronnej. Dzięki stworzeniu instytucjonalnych podstaw aktywizacji ekonomicznej omawianych obszarów oraz upowszechnieniu edukacji ekologicznej ich mieszkańcy powinni przekonać się, że zachowanie środowiska przyrodniczego w dobrym stanie i istnienie obszaru chronionego jest podstawowym czynnikiem rozwojowym. W ten sposób społeczności lokalne, często sprzeciwiające się tworzeniu obszarów chronionych ze względu na ograniczenia w działalności gospodarczej, mogą stać się sprzymierzeńcami służb konserwatorskich w ich działaniach na rzecz ochrony przyrody. Nie jest zatem uzasadnione eliminowanie działalności gospodarczej z obszarów chronionych. Realizacja koncepcji zrównoważonego rozwoju na obszarach chronionych pozwoli bowiem na niekonfliktową koegzystencję funkcji gospodarczych i funkcji ochronnej, uwzględniającą zaspokojenie potrzeb miejscowej ludności.

Podstawowe kierunki rozwoju gospodarki na obszarach chronionych, a mianowicie turystyka i produkcja bezpiecznej żywności, wymagają podejścia systemowego, szeroko uwzględniającego relacje zachodzące między poszczególnymi elementami środowiska przyrodniczego oraz między środowiskiem, gospodarką i społecznością lokalną, co umożliwi zarazem skuteczną realizację funkcji ochronnej, która powinna pozostać nadrzędna w odniesieniu do obszarów chronionych. Koncepcja zrównoważonego rozwoju byłaby szansą zarówno dla poszczególnych podmiotów gospodarczych, jak i regionów często słabo rozwiniętych, ale atrakcyjnych pod względem krajoznawczym i turystycznym, których walory środowiskowe nie zostały w Polsce w dostatecznym stopniu dotychczas wykorzystane i wykreowane – rolnictwo ekologiczne i agroturystyka mogłyby w ten sposób przyczynić się także do rozwoju regionalnej specjalizacji.

Literatura

1. Burger T., *Warunki społecznej akceptacji sieci ECONET*, [w:] Liro A. [red.], *Strategia wdrażania krajowej sieci ekologicznej ECONET-Polska*. Fundacja IUCN Poland, Warszawa 1998.
2. Jędrzejczyk I., *Zarządzanie środowiskiem w przedsiębiorstwach turystycznych*, [w:] Pokrobo B. [red.], *Sterowanie ekorozwojem. Tom III. Regionalne i gospodarcze aspekty ekorozwoju*, PB, Białystok 1998.